

ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

№1 (1) 2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ТАРИХИ БЕЛЕСТЕРІ

Р.Е. Харипова¹, Е.А. Джасыбаев²
ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Еліміздің ең ірі мәдениет мекемелерінің бірі Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің тарихы 200 жылға жақындады. Музейдің қалыптасу тарихы ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастау алады және оның дамуында түрлі кезеңдер болды. Сенімді дерек көздер негізінде зерттеушілер музейдің қалыптасуы мен қызмет ету кезеңдері тарихын бірнеше мәрте қарастырса да, жаңадан анықталған архивтік материалдар аясында музей тарихына қатысты белгілі бір түзетулер мен толықтырулар енгізуге болады. Мақалада авторлар Қазақстанның Мемлекеттік орталық музейі тарихындағы негізгі белестерді қарастырады. Музей тарихын төрт кезеңге бөліп, авторлар әр кезеңнің басты оқиғаларына назар аударады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Орынбор облысының мемлекеттік архиві материалдары, ғылыми жарияланымдар.

Жұмыс барысында Қазақстан Орталық музейінің қалыптасуы мен дамуындағы оқиғалардың шежіресін ашып көрсететін классикалық әдіснамалық мүмкіндіктер жиынтығы пайдаланылды. Олардың ішінде тарихшылдық принципіне негізделген белгілі тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдісті жүйелік тәсілмен ұштастырып қолдану аналогиялар мен айырмашылықтар арқылы ұлттық тарихтың белгілі бір кезеңінің жағдайында музейдің тарихи келбетін сипаттауға, оның изоморфизм деңгейіндегі дәйекті дамуының тұтастық дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді. Өзектендіру әдісіне сүйене, Орталық музейдің қор жинақтарының қалыптасуы мен музей қызметін қарастыру призмасы арқылы Қазақстанның музейлік әлеуетінің дамуымен байланысты тарихи құбылыстарды болжау мүмкіндігі анықталды. Орталық музейдің тарихи белестерін қарастыру кезінде архивтік құжаттамалық материалдарды пайдалану, нақты аналитикалық мәселе бойынша әртүрлі тарихи деректермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін контент-анализ әдісін кеңінен қолдануды қажет етті.

Тірек сөздер: музейтану, Орталық мемлекеттік музей, музей қоры, коллекциялар, музей заты, жәдігер, экспозиция.

Сілтеме жасау үшін: Харипова Р.Е., Джасыбаев Е.А. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің тарихи белестері // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 9-24 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЕХИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Р.Е. Харипова¹, Е.А. Джасыбаев²
Центральный государственный музей РК

Аннотация. История Центрального государственного музея Республики Казахстан, одного из старейших культурных учреждений страны, насчитывает около 200 лет. Начало ее формирования уходит своими корнями в 30-е годы ХІХ столетия и в своем развитии у нее были различные периоды. На основе репрезентативной базы источников периоды становления и функционирования музея были не раз рассмотрены исследователями. Однако в контексте изложения обширного материала по истории музея есть места для внесения определенных корректировок и дополнений, на что и нацелена предлагаемая читателю публикация. В статье авторы стремятся рассмотреть исторические вехи в развитии Центрального государственного музея РК, разделяя его историю

на четыре основных периода, обращая внимание на наиболее важные события в каждом из выделенных периодов.

Материал и методы исследования. Материалы Центрального государственного архива РК, Центрального государственного архива научно-технической документации РК, Центрального государственного музея РК, Государственного архива Оренбургской области, научные публикации.

В процессе работы применялся комплекс классических методологических возможностей освещения событийной хроники в становлении и развитии Центрального музея Казахстана. В числе их, использовался общеизвестный историко-генетический метод, основанный на принципе историзма. Применение историко-сравнительного метода, вкупе с системным подходом, дало возможность, путем аналогий и отличий, выстроить канву исторического облика музея в условиях того или иного периода отечественной истории, определить степень целостности его последовательного развития на уровне изоморфизма. Опора на метод актуализации, определил возможности прогнозирования исторических явлений, связанных со становлением музейного потенциала Казахстана, через призму рассмотрения зарождения и функционирования фондовых коллекций его Центрального музея. Широкое использование архивных документальных материалов, при восстановлении достоверной хроники Центрального музея, вызвало необходимость к не менее широкому применению метода контент-анализа, позволяющего оперировать разнообразными историческими данными по конкретной аналитической проблеме.

Ключевые слова: музееведение, Центральный государственный музей, музейный фонд, коллекции, музейный предмет, экспонат, экспозиция.

Для цитирования: Харипова Р.Е., Джасыбаев Е.А. Исторические вехи Центрального государственного музея Республики Казахстан // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 9-24. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

HISTORICAL MILESTONES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Rashida E. Kharipova¹, Ermek A. Jassybayev²

State Central Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The history of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, one of the oldest cultural institutions in the country, covers 200 years. Its formation goes back to the 30s of the XIX century; the stages of its history have been marked by various positive and negative periods in its development. Sufficient number of researchers have described periods of formation and functioning of the museum based on a rather representative source base. However, there is a certain room for corrections and additions in the context of presenting extensive material on the history of the museum, and this is the purpose of this publication. In the article, the authors aspire to consider historical milestones in the development of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, dividing its history into four main periods, paying attention to the most important events in each of the allocated periods.

Materials and methods. Materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Central State Archive of Scientific and Technical Documentation Central of the Republic of Kazakhstan, State Museum of the Republic of Kazakhstan, State Archives of the Orinbor region, scientific publications.

In the process of work, a set of classical methodological possibilities was used, highlighting the chronicle of events in the formation and development of the Central Museum of Kazakhstan. Among them, the well-known historical and genetic method was used, based on the principle of historicism. The use of the historical-comparative method, coupled with a systematic approach, made it possible, through analogies and differences, to build a canvas of the historical appearance of the museum in the conditions of a particular period of national history, to determine the degree of integrity of its consistent development at the level of isomorphism. Reliance on the method of actualization, determined the possibility of predicting historical phenomena associated with the formation of the museum potential of Kazakhstan, through the prism of considering the origin and functioning of the stock collections of its Central Museum. The widespread use of archival documentary materials, when restoring a possibly reliable chronicle of the Central Museum,

aroused interest in the equally widespread use of content analysis, which makes it possible to operate with a variety of historical data on a specific analytical problem.

Keywords: museology, the Central State Museum, museum fund, collections, museum object, exhibit, exposition.

For citation: Rashida E. Kharipova, Ermek A. Jassybayev. Historical milestones of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 9-24. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

Кіріспе.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі – Қазақстан мен Орта Азиядағы ең ірі музейлердің бірі. Музейдің тарихы көптеген зерттеушілерді ертеден қызықтырған. Оның жекелеген кезеңдері Ә.М. Жиреншин, Б.Г. Герасимов, А.А. Адрианов, А. Баталова, Е.Т. Жангелдин, С.А. Орашев, Н. Әлімбаев, М. Әбдеш, С.Ә. Асанова, Б.Қ. Смағұловтар, А.Ш. Ермекбаевалар мен т.б. зерттеулерінде қарастырылды. Ал музей тарихының Орынбор кезеңі орыс зерттеушілері Н.Н. Модестов, П.Н. Столпянский, Н.А. Еремина, Д.А. Равикович, П.Д. Райскийлердің еңбектерінде көрініс тапты. Сонымен қатар осы тақырыпқа арналған музейтанушылар А.Е. Қайназарова, А.Г. Ибраева, С.Т. Тайман, Г.Ш. Файзуллина, Б.К. Саранқұлова, М.З. Мұсахановалардың диссертациялық еңбектерін де атап өту керек.

Талқылау.

Музей тарихы ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастау алады. 1830 жылы әскери губернатор, граф П.П. Сухтеленнің Орынбор кадет корпусының музейі құрылатыны, оның қорына түрлі материалдар жинау қажеттелігі туралы үндеуі жарияланды. Осыған орай, император сарайының министрі князь П.М. Волконский, Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы, Орынбор азаматтық губернаторы И.Л. Дебу, Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің хаттамашысы (кейін музейдің бірінші меңгерушісі болған) Ф.Н. Шангион-Гардинг, 10 класс шенеунігі (кейін музейдің екінші меңгерушісі болған) Ф.К. Зан, ботаник-академик Н.С. Турчанинов, ботаник-натуралист Й.Г. Бессер, шығыстанушы-арабист және нумизмат Х.Д. Френ, қалмақтың Хотоут ордасының (Хошеут ұлысының) нояны, князь Серебжаб Тюменев, бұрын жергілікті полиция басшысы болған Девдед-Кильдеев, Бұхара тұрғыны Мырза Хамид, тау-кен зауыттарының басшылары мен басқарушылары және т.б. адамдар музейге заттар жіберетіндерін хабарлады. Тек Харьков және Дерпт университеттері мен императорлық Санкт-Петербург ботаникалық бағы басшыларынан үндеу-хатқа жауап болмады [ООБМА, 3850: 225-229]. Орынбор өлкесінің музейіне алғашқы материалдар берген адамдар қатарында қазақ билеушілерінің бірі Жәңгір хан да болғаны бізге маңызды. Бөкей (Ішкі) Ордасының билеушісі құрылып жатқан музейге қазақ этнографиясына қатысты заттар жіберген екен [ООБМА, 3850, 33-34: 97]. Граф П.П. Сухтелен өзі ұйымдастырған музейге антропологиялық материалдарды да жіберу туралы өтініш жасағаны белгілі. Ол Орынбор жеке корпусының штаб дәрігері Бидерман мен дәрігерлік басқарма инспекторы Воскобойниковқа жазған хатында «Орынбор губерниясында тұратын барлық Азия халықтарының бас сүйектерін мүмкіндігінше дәрігерлер арқылы (Қазан университетіне) жеткізіңіз және музей үшін де бірнеше нұсқасын қосуға тырысыңыз», – деген өтініш жасады. Бұл хаттың «күпиялылық» белгісі болды, себебі Орынбор әскери губернаторы бас сүйектерді жинайтындығы туралы тым көп жарияламауға кеңес береді, себебі бұл «бұратана, сауатсыз халық арасында» түсінісбестік тудыруы мүмкін деп көрсетіледі [ООБМА, 3613: 2]. Берілген тапсырманың қаншалықты орындалғандығы, яғни антропологиялық материалдардың музейге келген-келмегендігі белгісіз. Олардың музей қорына түспеуі де мүмкін. Себебі, 1833 жылы Орынбор өлкелік музейі қорында жүргізілген есепте 972 - геогнозиялық, 1575 - ботаникалық, 443 - зоологиялық, 42 – статистикалық, 646 - нумизматикалық, 30 – археологиялық жәдігерлер тіркелгендігі көрсетілген, ал антропологиялық материалдар туралы айтылмаған [ООБМА, 80: 50].

Келесі Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийдің тұсында жаңа музей дами түседі. Неплюев әскери училищесіндегі ғимаратта музейге бөлмелердің жетіспеуіне байланысты губернатор оны Екіншілік және орман шаруашылығы училищесіндегі кеңірек бөлмелерге орналастыруды жоспарлайды. Сонымен қатар, ол жеке Орынбор корпусының Бас штабының үйінде екінші музейдің – «Зоологиялық» немесе «Қоғамдық» музейдің негізін қалайды. Алайда осы уақытта «реформалар дәуірі»

басталуына байланысты, Ресейде музейлерге назар аударылмағандықтан, Орынбор өлкесінің музейін жаңа материалдармен толықтыру жұмыстары тоқтап қалады да, музей Неплюев әскери училищесі ғимаратында қала береді. 1843 жылдың тамызында Орынбор губернаторы В.А. Обручевке жазған баянатында училище директоры музей коллекцияларын әскери мекеме ғимаратында орналастырудың мүмкін еместігін алға тартып, «училищеде оқытылатын ғылымдарға қатысты заттарды», нақты минералогиялық, нумизматикалық және ботаникалық коллекцияларға жататын заттарды ғана қалдыруды ұсынады. Ал қалған музейлік заттар, директордың ойынша, «аймақтық музейге, ал агрономиялық құралдар ауылшаруашылық училищесіне» берілуі керек еді [ОБМА, 5443: 1], алайда оның ұсыныстары қанағаттандырылмай, Орынбор өлкесі музейінің коллекциялары Неплюев әскери училищесі негізінде жаңадан құрылған Неплюев кадет корпусында XIX ғасырдың 90-жылдарына дейін сақталады.

1881 жылы Орынбор генерал-губернаторлығының таратылуына байланысты граф П.П. Сухтелен мен граф В.А. Перовский құрған екі музей үлкен қиыншылықтарға ұшырады. Неплюев кадет корпусының жанындағы музей «ешқандай қамқорлықсыз және қадағалаусыз қалды», оның коллекцияларының бір бөлігі ғана, атап айтқанда минералогиялық, ботаникалық, зоологиялық коллекциялары ғана мектеп әкімшілігінің «назары мен қамқорлығына ие болды», ал этнографиялық, археологиялық, нумизматикалық коллекциялардың жағдайы нашар еді. Заттар «араласып, сынып, күйе жеген күйінде жертөле мен шатыр арасында көшіп жүрді, олардың басым бөлігі сол көшіру кезінде жоғалып кетті». Зоологиялық (қоғамдық) музей толығымен жойылды. Оның жәдігерлері жергілікті оқу орындарына (Азаматтық гимназия, Николаев қыздар институты, Мұғалімдер институтына және Орынбор казак әскері штабына) асығыс таратылды, коллекцияның жартысы, әсіресе минералогиялық заттар, қоқысқа тасталды [ООБМА, 80: 50 арт. п.].

1887 жылы құрылған Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы Орынбордың екі музейінің коллекцияларын жинақтап, біріктіруді қолға алады. 1895 жылдан бастап Орынбор жеке корпусы штабының Геодезиялық бөлімінің фотографиялық павильоны орналасқан шағын екі қабатты тас үйді өз қарамағына алған комиссия «Орынбор өлкесінің музейін құру үшін бұрынғы екі музейдің құндылықтарын жинауға» кірісті (Сурет 1).

Сурет 1. Музей мен кітапхана орналасқан Орынбор ғылыми архивтік комиссиясының ғимараты.
XIX ғ. аяғы. ООБМА қорынан

Архивтік комиссияға Неплюев кадет корпусы, Әскери шаруашылық басқармасы мен Орынбор казак армиясының штабы өз коллекцияларының бір бөліктерін тапсырды. Мұғалімдер институтының орнында құрылған Реальное училище басшылары да бұл жұмысқа қолдау білдірді. Осының арқасында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орынбор өлкесінің музейі қорындағы жәдігерлердің саны үш мыңға жуықтады. Бұл оларды сақтау, пайдалану және экспозицияға орналастыру мәселесін тағы да қиындатты. Музейдің қоры сол кезде ғимараттың төменгі қабатының бір бөлмесінде орналасқан еді және әрбір жаңа зат түскен сайын музейде жүріп тұру қиындайтын, витриналар бір біріне өте жақын орналасқандықтан, олардың арасынан адамдар тек бір бүйірмен ғана өте алатын, витриналарда заттар бірінің үстінде бірі жататын. Бұл туралы Архивтік комиссия қызметкерлері мен қала жұртшылығының естеліктеріне айтылады. Орынбор мемлекеттік архивінің бір құжатында осы кезеңде экспозицияға орынның жетпегіндігінен көптеген этнографиялық жәдігерлер мен археологиялық қазбалардан (қорғандардан) алынған коллекциялар жәшіктерден шығарылмай жатқандығы, сол себепті Архивтік комиссия қорғандарды қазуды тоқтатып, оларды «қоныс аударушылар қатты тонап жатқандығы» туралы айтылған [ООБМА, 80: 51]. Осындай қиыншылықтарға байланысты, Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы жергілікті мекемелер мен адамдардан қайырымдылықтан жиналған қаражатқа музейге жаңа ғимарат салуды жоспарлайды. Архивтік комиссия 1911-1912 жылдары жиналған екі мың рубльге Санкт-Петербург сәулетшілер қоғамы арқылы музейдің жаңа ғимаратының жобасына Бүкілресейлік байқау жариялап, ұсынылған 40 жобаның ішінен 3-ін таңдап алады (Сурет 2, 3) [Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г., 1913: 216].

Сурет 2. Орынбор өлке музейі ғимаратының эскиздерінің бірі. XX ғ. басы. ООБМА қорынан.

Сурет 3. Орынбор өлке музейі ғимаратының эскиздерінің бірі. XX ғ. басы. ООБМА қорынан.

Таңдап алынған жобаға сәйкес ғимарат салу үшін Орынбор қалалық думасы 700 шаршы сажен жер бөлгенмен [Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г., 1913: 10], ғимараттың құрылысын салу үшін өте үлкен қаржы, сол кездегі ақшамен жүз мың рубль қажет болды. Орынбор қаласында музей ғимаратын салу үшін қайырымдылық жинайтын құрылыс комиссиясының 1911 жылы жолдаған хатына Орал казак әскерінің шаруашылық басқармасынан, Ақтөбе қалалық басқармасынан, Троицк қалалық басқармасынан музейді салу үшін қаражат бөлудің мүмкін еместігі туралы жауаптар келді [ООБМА, 3: 22, 26, 40]. Орал облысының әскери губернаторы сұралған қаржыны бере алмау себебін көшпелі халықтың әр шаңырағынан жиналатын алымды өсірудің қауіптілігімен түсіндірді. Губернатор жауабында «осы алым арқылы Орал облысының өзі толығымен барлық қаржылық шығыстарын жауып отыр», – деп жазады [ООБМА, 3: 34]. Торғай облыстық басқармасы «өздерінің музейін салу үшін жергілікті қаражаттың жеткіліксіз болуына» байланысты қаражат бөлуден бас тарта отырып, Торғай және Орал облыстарының музейлерін Орынбор өлкесінің музейімен біріктіруді ұсынды [ООБМА, 3: 95]. 1913 жылдың 1 қаңтарында музей ғимаратының құрылысына жеке тұлғалардан жиналған қайырымдылық қаржы небәрі 658 рубльді құрады. Осындай қиын жағдайда Архивтік комиссия төрағасы А.В. Попов Мемлекеттік Думаның депутаты Ғ.Х. Еникеев арқылы музей салу үшін қажетті соманы бөлу туралы өтінішпен жалпы мемлекеттік деңгейге шықты. Мемлекет және қоғам қайраткері Ғайса Хамидуллаұлы Еникеев кезінде мұғалім болған, халық әндерін жинаған, ұлты татар болса да, башқұрт жырларын орындаған, елге сыйлы азамат еді (Б. Қойшыбаев). Ол Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы құрылған кезінен бастап, біраз уақыт оның мүшесі болған және Орынбор қаласының мәдениетін, соның ішінде қазақ халқының мәдениетін де, дамыту іс-шараларына қолдау білдіріп отырған. 1913 жылы Ғ.Х. Еникеев Торғай облысының 1913-1915 жылдарға арналған земстволық міндеттерінің есебінен Орынбор өлкесі музейінің құрылысына 1000 рубль көлемінде қаражат бөлу мәселесін оң шешуге көмектесті [ООБМА, 80: 80-80 арт.п., 82-82 арт.п.].

А.В. Поповтың музей жұмысына көмектесу туралы жазбаша өтінішіне, 1913 жылдың желтоқсан айында Ғ.Х. Еникеев музей мәселесі бойынша Мемлекеттік Думаның өзге депутаттарымен сөйлесіп, Халық ағарту министрінің қабылдауында болып, оған «мемлекеттік қазынадан ғимарат салуға және музейдің тұрақты штатын ұстауға қаражат бөлу қажеттілігі туралы дәлелдер келтірдім» деп жауап береді. Оған министр қажетті көмек көрсетуге толық дайын екенін білдіреді. Сонымен қатар, министр «бұл іс барлық инстанциялардан өтеді және шамамен мамыр айында (1914 ж.) талқыланып, содан кейін Министрлер кеңесіне жіберіледі» деп сендіреді. Осыдан кейін ұсыным Мемлекеттік думаға түседі. Осы сәттен бастап Ғ.Х. Еникеев Архивтік комиссия тарапынан қатысу және қолдау туралы сұрау қажет болатын Мемлекеттік Дума мүшелерінің тізімін жасауды ұйғарады. Сонымен қатар, ол өздерінің ұсынысын қолдауға тиісті комиссиялардың ықпалды мүшелерін тартуға, әртүрлі фракциялардың өкілдері арасында және Думаның жеке жиналыстарында үгіт жүргізуге уәде береді. Ғ.Х. Еникеев хатында Қаржы министрлігі тарапынан кездесуі мүмкін кедергілердің алдын алу тактикасын да жазады. Оның сөзінше Қаржы министріне Орынбор губернаторы мен Министрлер Кеңесінің мүшесі болған ағасы арқылы тікелей ықпал етуге болатын [ООБМА, 80: 46-47].

Архивтік комиссия ақшалай қаражат бөлу туралы өтініштерді Ішкі істер министрлігіне де жіберді, алайда министрлік бұл мәселені шешуді кейінге қалдыруды ұсынды. Министрліктің жауабында жақын арада Санкт-Петербургте көне заттарды қорғау жөніндегі Бас комитет құрылатыны, оның міндеттеріне көне ескерткіштерді қорғауға бағытталған іс-шараларды өткізуге айтарлықтай несие беру кіретіні, қаражат мәселесін сол комитет арқылы шешуге болатыны айтылды [ООБМА, 80: 57, 62-63].

Ғ.Х. Еникеев 1914 жылы наурызда Архивтік комиссия төрағасына хат жолдап, аталған комитетті құру туралы Мемлекеттік думаға талқылауға енгізілген заң жобасын көрсете отырып, оны Ішкі істер министрлігінің барлық жеке өтініштерді шешу мәселесінде қолданатын «жағымсыз ағым» ретінде сипаттайды. Депутаттың хатына сәйкес, Халық ағарту департаменті Орынбор музейін Ішкі істер министрлігіне қарайтын Архивтік комиссиядан бөлек, Халық ағарту министрлігінің қарамағындағы жеке мекеме ретінде көреді. Сол

хатта ол музейдің жаңа ғимаратын салуға субсидия бөлу туралы мәселе Халық ағарту департаментінде талқыланғанын, соның негізінде жоғарғы инстанцияларға тиісті ұсыныс жіберілгенін қуана хабарлайды. Сонымен қатар, Департамент музей қызметкерлерінің штатын тұрақты ұстауға қажетті соманы бекіту үшін оның сапалық және сандық құрамын анықтау бойынша жұмыстар жүргізуді қолға алады. Ғ.Х. Еникеевтің хатында музей құрылысын бастауға қажетті қаржыны анықтау үшін алдымен оның ғимаратының көлемін белгілеу керектігін, ол үшін музей құндылықтарының көлемі туралы қосымша мәліметтер қажет екендігі айтылады. Департаменттің пікірінше, бұл қаржы шығындары мөлшері музей заттары бойынша қосымша мәліметтер алынғаннан кейін ғана тағайындалады [ООБМА, 80: 57, 67-68 арт. п.].

1915 жылы Халық ағарту министрі граф П.Н. Игнатъевтің бұйрығымен Орынбор музейінің коллекцияларын сақтау және сипаттау шығындарына жыл сайын үш мың рубль көлемінде ақша бөлу бекітілді. Ғ.Х. Еникеев осыған байланысты: «Мен жыл сайынғы үш мың жәрдемақы музейге қатысты біздің мәселелерімізді толық шешпейтінін түсінемін, бірақ қазіргі ерекше жағдайда, музейдің жеке ғимаратын салғанға дейін, осы қаржы жыл сайын беріліп тұрғанының өзі жақсы», – деп түйіндейді. Мемлекеттік Думаның депутаты «алғашқы ыңғайлы жағдайда бұл соманы екі-үш есе көбейту туралы қосымша өтініш жолданады» деп үміттендіріп, осы ең төменгі соманы жыл сайын бөлудің өзі музейге жолданатын қаржы 10 жылда 30 мың рубль, 20 жылда – 60 мың рубль, 30 жылда – 90 мың рубль құрайтынын жазды [ООБМА, 80: 75-76].

Алайда Ғ.Х. Еникеев болжағандай, музейдің жаңа ғимаратының құрылысына қаржы жиналмады. 1915-1916 жылдары Халық ағарту министрлігі бөлген қаржы негізінен музей мен кітапханаға Батраков үйінен бөлінген пәтерді жалдауға және күтіп ұстауға [Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916: 223], оларды көшіру мен жабдықтауға жұмсалды [ООБМА, 80: 114-114 арт. п., 137-140 п.]. Негізінен Орынбор музейін қаржыландыруға қаржы бөлу Бірінші дүниежүзілік соғысқа араласқан Ресей империясының билігі тарапынан жасалған ерекше іс-әрекет еді. 1917 жылы осы кезеңдегі саяси оқиғаларға байланысты музейді қаржыландыру мүлдем тоқтатылды.

Қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі кезеңдегі қиын жағдайларға қарамастан Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы Орынбор өлкесі музейінің коллекцияларын жүйелеу және жинақтау жұмыстарын жалғастырды. Азаматтық соғыстан кейін, Ресейдің орталық аймақтарында және ұлттық шет аймақтарда саяси өмір жолға қойылған кезде, Орынбор музейін Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының (Кирнаркомпрос) қарамағына беру туралы мәселе көтерілді. Осыған орай, «Қазақстанның Орталық музейі» қай кезеңде пайда болды, дәлірек айтсақ, оған «республикалық» мәртебе қашан берілді деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа қатысты осыдан ертерек бірқатар зерттеушілер өз пікірлерін жазған [Ермекбаева, Алимбай, Смагулов, 2022: 443]. Бұл мәселені нақтылау барысында, біз жаңадан табылған архивтік деректер негізінде Орынбор музейі «Орталық музей» немесе «Қазақ өлкелік музейі» ретінде 1921 жылы рәсімделді деген қорытындыға келдік.

1921 жылдың басында Қазақстан аумағындағы ағарту мекемелердің жұмысын Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты құрамындағы Ғылым секторы жүргізгені белгілі. Сектор сол жылдың жазында Академиялық орталық болып қайта құрылып, оның құрамында Музей істері мен өнер, көне жәдігерлер мен табиғат ескерткіштерін қорғау жөніндегі Бас комитет (Басмузей) жұмысын бастайды [ҚР ОМА, 89: 237]. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Академиялық орталықтың есептеріне сәйкес, Комитеттің 1921 жылғы негізгі міндеті жергілікті өлкелік музейлерді, атап айтқанда: Орталық тарихи-мәдени музейін, Табиғат музейін және Мектепке дейінгі тәрбие музейін құру болып табылды [ҚР ОМА, 55: 9; 61: 41].

Бұдан әрі есептерде: «Орынбордағы музейлерді ұйымдастыру келесідей жолмен жүзеге асырылады: 1921 жылдың қаңтар айының басында Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Губерниялық халыққа білім беру бөлімі өкілдерінен аралас комиссия құрылып, Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің көмегімен 1919 жылдың тамызында, сондай-ақ 1920 жыл бойы қаржылық жағынан қолдау көрсетіп, Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты қарамағына беріледі. 1921 жылы 10 қаңтарда Орынбор өлкесінің музейі Қырғыз (қазақ) халық ағарту

комиссариаты қарамағына өтеді», – деп көрсетілген. Музей 15 қызметкермен үлкен залы мен 14 бөлмеден тұратын Перовская көшесіндегі бұрынғы екі қабатты әскери үйге орналастырылды. Ғимараттың жоғарғы қабаты тарихи-мәдени бөліміне, ал төменгі қабаты табиғат бөлімі мен кітапханаға берілді. «Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының Бас музейі өз қарамағына Орынбор өлкесінің музейін алғаннан кейін, оны екі бөлек музейге бөліп, біреуін «Тарихи-мәдени музей», екіншісін «Табиғат музейі» деп атады. Музейлерді бөлгенде Табиғат музейін жәдігерлерімен басқа ғимаратқа көшіріп, олардан босаған бөлмелерге Тарихи-мәдени музей орналастыру жоспарланды. Табиғат музейі өзінің жеке штаты болғанымен, оған қолайлы ғимараттың болмауына байланысты ол өз жұмысын Тарихи-мәдени музейімен бірге (бір ғимаратта) жалғастыра берді [ҚР ОМА, 55: 9].

Архивтік құжаттарға сәйкес, Орынбор өлкесінің музейі «бұрынғы атауын сақтап қала алмай», республикалық мәртебесі бар жаңа құрылымдық мекеме ретінде түбегейлі қайта құрылып, шын мәнінде республиканың бас музейіне айналған. Тарихи-мәдени музейі мен Табиғат музейі өз алқасын құрып, 1921 жылдың 9 наурызында оның алғашқы отырысын өткізіп, музейдің штаты бекітіледі [ҚР ОМА, 2: 46].

1921 жылдың соңында Тарихи-мәдени музейі мен Табиғат музейінде 40 адам қызмет атқарды. Олардың қатарында жалпы этнография, қырғыз (қазақ) этнографиясы, тарихи археология, әлеуметтік музей бөлімдері қызметкерлерімен қатар «музей заттарын іздеуші агент», «музейге қажетті заттар туралы мәліметтер жинаушы», «лаборант дәрежесіндегі музей қызметкері» тәрізді лауазымды қызметкерлер болды [ҚР ОМА, 86: 89-89 арт.п.]. 1921 жылдың көпшілікке ашық болған 96 күнінде музейге 74991 адам келіп, 1373 келуші үшін 53 экскурсия өткізіліпті [ҚР ОМА, 61: 42 арт. п. – 43]. Осы жылдың маусым айында музейге мануфактура берілді, ал Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты алқасының хаттамаларында ол «Историко-культурный музей Кирккрая» (Қырғыз (қазақ) өлкесінің тарихи-мәдени музейі) деп аталды [ҚР ОМА, 47: 72; 89: 75]. Академиялық орталықтың 1921 жылғы есебінде «Қырғыз (қазақ) өлкесінің музейі» деген атау да кездеседі [ҚР ОМА, 61: 43 ай.]. 1922 жылдың басында музей Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының тікелей қарамағындағы оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің тізімінде (15 санмен) «Орталық өлкелік тарихи-мәдени музейі» деген атаумен көрсетілген [ҚР ОМА, 41: 43 арт. п.]. Сол жылы осы музейге «Өлкелік тарихи-мәдени музейі» атауы қолданылағанын Академиялық орталықтың музейдің іс жүргізушісі міндетін Т. Бабасовқа жүктеу туралы 1922 жылдың 15 қарашасындағы тағы бір архив құжатынан байқауға болады [ҚР ОМА, 3: 45]. Қазақстанның орталық өлкелік музейінің 1925-1926 жылдардағы есебінде «музей өзінің заңды рәсімделуін 1921 жылдан, яғни, Орынбор өлкелік музейінің Қазақстанның Халық ағарту комиссариатына өту кезден бастады», – деп көрсетілген [ҚР ОМА, 39: 107]. Бұл дәйек Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының 1921 жылғы 25 ақпандағы алқа отырысының хаттамасында келтірілген [ҚР ОМА, 89: 21]. Қазақстанның тарихи-мәдени музейіне «Орталық музей» немесе «Бас музей» мәртебесін беру туралы ресми қаулы болмаған тәрізді, ҚР Мемлекеттік орталық архивінің архивтік істер тізімінде мұндай қаулы тіркелмеген. Музейдің Орынбор кезеңі тарихын зерттеушілердің еңбектерінде бұл жайт «сол кезде жас республиканың барлық мемлекеттік органдарында, оның ішінде Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының құжат айналымын ұйымдастырудың қажетті тәжірибесінің жоқтығымен» байланысты болуы мүмкін деп түсіндіріледі [Ермекбаева, Алимбай, Смагулов, 2022: 443].

Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының 1921 жылғы есебінде, басқа мәселелермен қатар, «...(комиссариат) жұмысының өнімділігіне орталықта да, жергілікті жерлерде де қызметкерлердің, білікті қызметкерлердің жетіспеушілігі теріс әсер етіп жатқандығы» айтылады. Оның кейбір бөлімдері бірнеше ай бойы бөлім меңгерушісіз қызмет атқарған, өзгелерінде меңгерушілер жиі ауысатын, ал кейбірінде 1-2 қызметкер ғана болған. Тіпті Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының ұйымдастыру орталығының өзінде 1921 жылы бірде-бір инструктор (нұсқаушы) болмаған.

1921 жылдың маусым-шілде айларында Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты өз жұмысын ұйымдастырумен айналысты. Осы кезеңде Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының Ұйымдастыру басқармасы жергілікті жерлердегі бөлімдер мен органдар туралы ереже әзірледі [ҚР ОМА, 55: 44-45]. Осыған орай, Қырғыз (қазақ) халық ағарту

комиссариаты туралы Ереже Халық Комиссарлары Кеңесіне 1921 жылы 27 маусымда ұсынылғаны мен қабылданғанын атап өту керек [ҚР ОМА, 93: 39 арт. п.]. Сондықтан, Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатына қарасты басқа мекемелердің «Ережелері» осыдан кейін дайындалып, бекітілді деп жорамалдауға болады. Осыдан 1922 жылдың 24 қаңтарында қабылданған «Орталық өлке музейі туралы ереже» дәл осы жылы музейге «Орталық музей» мәртебесі берілді дегеннің нақты дәлелі бола алмайды. 1920 жылдардың басында Халық Комиссарлары Кеңесі осы кезеңдегі Қазақстанның саяси жүйесінде қалыптасқан жалпы жағдайды қорытындылай келе, өлкеде жүргізіліп жатқан ағартушылық жұмыстарға қысқаша сипаттама берген. Онда «Бүкіл Ресей Федерациясындағыдай Қазақ КСР-дің халықтық ағарту істері жұмысшылардың материалдық қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыру мағынасында соңғы орында болды. Бұл халықтық ағарту істерінің материалдық базасына нұқсан келтірді. Қырғыз халық ағарту комиссариатының идеологиялық және әкімшілік басшылығына және жалпы халықтық ағарту істеріне теріс әсер етті», – деп айтылған. Сонымен қатар Ресей Федерациясы аумағында, атап айтқанда Қазақстанда, мәдени-ағарту жұмыстарын дұрыс жолға қоюға Жаңа экономикалық саясатты жүргізу үшін халық шаруашылығын қайта құрумен байланысты үрдістер кедергі келтірді [ҚР ОМА, 89: 109].

Сурет 4. Вознесенский кафедралды соборының ғимараты. XX ғ.
ҚР МОМ қорынан.

Қырғыз (Қазақ) Кеңес Социалистік Республикасының астанасын Орынбордан Қызылорда қаласына көшіру Орталық өлкелік музейдің тағдырына да әсер етті. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Орынбор губерниялық атқару комитеті арасында музейдің қор коллекцияларын бөлу мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы күрделі мәселеге қатысты даулар ел астанасын Алматы қаласына көшіргенге дейін созылды. Орынбор губерниялық музейі қызметкерлерінің ұйымдастырушылық отырысының 1928 жылғы 29 қарашадағы хаттамасында көрсетілгендей, «іс жүзінде Орталық өлкелік музей экспонаттарын бөлу жөніндегі комиссияның жұмысы 1927 жылдың қараша айының басында тоқтаған, Орталық музей экспонаттары Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты бекіткен тізім бойынша толығымен Губерниялық музейге берілген, бірақ бөлу фактісі сол кезге дейін Губерниялық атқарушы комитеті тарапынан рәсімделмеген» [ООБМА, 70: 14]. Осы кезеңдегі музей экспонаттарын бөлу бойынша жүргізілген жұмыстар туралы отандық ғалымдар А.Ф. Ибраева, Н.Ә. Әлімбаев, Ж.А. Ермекбаев, Б.К. Смағұлов, А.Ш. Ермекбаевтардың зерттеу еңбектерінде және олардың жариялаған ғылыми-мерзімді басылымдарындағы мақалаларында кеңінен жазылған [Ибраева, 2010: 43; Алімбаев, Ермекбаев, Ибраева, 2009: 20-29; Ермекбаева, Алімбаев, Смағұлов, 2022: 444-446].

1929 жылдың шілде айында Орталық өлкелік музей Қазақстанның жаңа астанасы Алматы қаласына көшірілді. Музей Вознесенский кафедралды соборының ғимаратында (архитекторы А.П. Зенков) орналасты (4 сурет). Осында ол қиыншылықпен өзінің құрылымдық ұйымдастырушылық кезеңінен өтіп, көрермендерге жүйелі түрде қызмет ете бастады.

1931 жылы музей құрамына жергілікті Жетісу облыстық музейінің қорлары берілді. Орыс интеллигенция өкілдерінің күшімен құрылған Жетісу облыстық музейінің негізін қалағандар белгілі шығыстанушы, филолог Н.Н. Пантусов пен Жетісу статистикалық комитетінің хатшысы В.Е. Недзвецкий еді (олардың жеке комплекстері қазіргі кезде ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қорында сақталған). 1902 жылы В.Е. Недзвецкийдің жазған өтініштері арқасында, осы музей қоры Верный қаласында (Алматы) өткен Бірінші ауылшаруашылық көрмесіне қойылған заттармен толықтырылды [ҚР ОМА, 48462: 23]. Ол өзі осы көрменің бірқатар бөлімдерін ұйымдастыруға тікелей атсалысқан [ҚР ОМА, 180: 54]. Жетісу музейінің сақтаушысы В.Е. Недзвецкий 1906 жылы музейдің экспозициялық залдарын ашып, көпшілік қауымға таныстыруға қол жеткізді. 1913 жылы Верный қаласында ұйымдастырылған Ауылшаруашылық және өнеркәсіптік көрмеге байланысты жергілікті билік облыстық музейдің жағдайына назар аударды. Осы уақытта Жетісу статистикалық комитетінің хатшысы В.Е. Недзвецкий [ҚР ОМА, 6: 50] музейдің экспозициялық залдарын безендіруге суретші Н.Г. Хлудовты тартады. Олардың арасында достық қарым-қатынас болған тәрізді, себебі В.Е. Недзвецкийге қатысты фотоқұжаттық материалдарды Мемлекеттік орталық музейге атақты суретшінің немересі тапсырған (1978 жылғы 27 қарашадағы №159 Акт). Аталған көрме өткізілгеннен кейін Жетісу облыстық комитеттің музей мен кітапхананы күтіп-ұстау сметасы бекітілді. Оған сәйкес облыстық жергілікті борыш сметасының қосымша сомасынан ақшалай қаражат 1915 жылға дейін берілуі керек еді [ҚР ОМА, 6: 169-170]. Алайда Ресей империясының Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуына байланысты сол кездегі басқа мәдени мекемелер сияқты Жетісу облысының Статистикалық комитеті мен музейді ұстауға қаражат күрт азаяды. В.Е. Недзвецкий қалыптасқан қаржылық қиындықтардан шығу үшін «(музейде) көпшілік көңіл көтеретін шараларды ұйымдастыру және театрландырылған қойылымдарды қоюды» ұсынды [ҚР ОМА, 10: 1].

В.Е. Недзвецкий Жетісу облыстық музейінің 1918 жылға дейін жұмыс істеуіне көп күш жұмсады. Ол қайтыс болғаннан кейін де Жетісу музейі ары қарай дамып, өз коллекцияларын толықтыруды жалғастырды. Әсіресе, 1920 жылдары ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар музей қорын бірталай байытты. 1931 жылы Жетісу музейі коллекциясын өз коллекциясына қосқаннан кейін, Орталық өлкелік музей (кейін Қазақстанның Мемлекеттік музейі) 1940 жылдардың басына дейін қарқынды дами бастады.

Екінші дүниежүзілік соғысы кезінде Орталық өлкелік музей және оның қызметкерлері бүкіл Кеңестер Одағымен бірге қиыншылықтар көрді. Сол кезеңдегі музейдің ең үлкен мәселелерінің бірі – қызметкерлердің өз жұмысына деген салғырттығынан экспозициясындағы жәдігерлер мен заттардың ұрлануы мен бүлінуді еді. Бұл туралы музей директорының міндетін атқарушы А. Балғымбаевтың 1942 жылдың 27 қыркүйегіндегі және одан кейін осы қызметке келген К. Коржованың 1942 жылдың 9 қарашадағы № 132 бұйрығында жазылған. Директордың міндетін атқарушы А. Балғымбаевтың шығарған бұйрығында музей заттарының жоғалуына жол берген қызметкерлер жоғалған заттың құнын өз қаражатынан 5 есе төлеп беруімен қатар, жауапкершілікке тартылатынын ескертілген. Дегенмен, музей қызметкерлері соғыс жылдарының өзінде көрермендер үшін бар жағдайды жасауға тырысты. Мысалы, музей жұмыс сағатын мереке күндері таңертеңгі сағат 10.00-ден түнгі 22.00-ге дейін ұзартып отырған (30 сәуір 1943 ж., № 70 бұйрық, директор Ә. Жиреншин), сонымен қатар, жазғы маусымға ауысуға байланысты аптаның сенбі, жексенбі күндері таңертеңгі 10.00 түнгі 22.00 дейін жұмыс жасап, дүйсенбі, сейсенбі күндері демалып, сейсенбі, бейсенбі, жұмада таңертеңгі 10.00 кешкі 18.00 дейін жұмыс жасаған (19 мамыр 1945 ж., № 43 бұйрық, директор Ә. Жиреншин) [ҚР MOM архиві].

1942 жылдың соңында Қазақстанның Мемлекеттік орталық музейінің директоры қызметіне Ә.М. Жиреншин келді. Ол музейді 1951 жылға дейін 9 жыл басқарды. Ә.М. Жиреншиннің кезіндегі маңызды оқиғалардың бірі 1944 жылы 23 мамырында Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы (№275) қабылданып, музей 1 категория музей санатына енгендігі [ҚР MOM қоры: ЦМК НВФ 5660/1].

Ә.М. Жиреншин музейдің ғылыми жұмыстарына үлкен мән берген. Музейге Қазақстан тарихы мен мәдениеті бойынша материалдар жинау мақсатында бірнеше ғылыми экспедициялар ұйымдастырып, монографиялық зерттеулер мен ғылыми мақалалар жариялаған. Оның еңбектерінде музейдің ұйымдастырған ғылыми-зерттеу экспедициялары мен олардың нәтижелері туралы кеңінен баяндалады [Жиреншин, 1947: 58-61; Жиреншин, 2003: 323-343]¹.

Соғыстан кейінгі жылдары да музейге тұрақты жұмыс жүргізу, қордағы жәдігерлерді сақтау оңай болған жоқ. Бір ғана мысал, 1957-1958 жылдардың жылыту маусымында музей ғимаратының температурасын қалыпты жағдайда ұстауға қажетті отынмен қамтамасыз ету үшін, музей директорының әкімшілік-шаруашылық жөніндегі көмекшісі М. Жайықбаев пен автокөлік жүргізушісі А. Кислицин 3 күнге мекеме автокөлігімен «Бақанас» жұмысшылар поселкісіне сексеуіл шабуға іссапарға жіберілді. Бұл туралы музей директоры С. Есованың 1957 жылдың 18 маусымында шығарған бұйрығында жазылған [ҚР MOM архиві]. Мұндай жағдайлар ол кезде сирек емес еді.

XX ғасырдың 60-шы жылдары Орталық мемлекеттік музей қорларын жаңа жәдігерлермен қамтамасыз ету мақсатында бірнеше маңызды іс-шаралар атқарды. Мысалы, 1968 жылдың өзінде бірнеше экспедициялар ұйымдастырылды. Олардың басым бөлігі Қазақстанның батыс облыстарына (Гурьев, Шевченко, Ақтөбе және т.б. қалаларына) жасалды (№70, 21 тамыз 1968 ж.). Сонымен қатар, Павлодар, Өскемен, Лениногорск қалаларына да экспонаттар жинауға музей қызметкерлері аттанды. Музей директоры С. Есованың бұйрығында (№52, 19 шілде 1968 ж.) оларға іс-сапарға ұшақпен барып-қайтуына рұқсат берілетіні жазылған [ҚР MOM архиві].

Қазақстанның басты музейіне айналған Орталық мемлекеттік музей XX ғасырдың 70-80 жылдары әсіресе қарқынды дамыды. Оның Алматыда бірнеше жаңа бөлімшелері ашылды. Алматы облыстық атқару комитеті мен ҚР Қаржы министрлігінің ұсынысы негізінде дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбаевтың 4 желтоқсан 1981 жылғы № 415 бұйрығы бойынша, 1982 жылдың 1 қаңтарында Алматы облысы Кеген селосындағы тарихи-этнографиялық музей 3 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 аға ғылыми қызметкер, 1 зал қараушы) құрылды. Ал Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1984 жылғы 4 қазандағы № 22-5/112-29 шешімін жүзеге

¹ Биылғы жылы Ә.М. Жиреншиннің дүниеге келгеніне 110 жыл толатынын, осыған орай музей сол кезеңдегі экспедициялар жинақтаған материалдар негізінде арнайы кітап-альбом шығаруды жоспарлап отырғанын айта кетуге болады.

Сурет 5.
Алматы қаласындағы
Мемлекеттік орталық
музей ғимаратының
құрылысы. Орталық
мемлекеттік ғылыми-
техникалық құжаттама
архиві, 26: 2.

асыру мақсатында дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбековтың 1984 жылғы 17 қазандағы № 331 бұйрығына сәйкес, Композиторлар одағы жанында қоғамдық негізде Музыка мәдениетінің тарихы бөлімшесі 2,5 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 кіші ғылыми қызметкер, 0,5 еден жуушы) ашылды. Осы кезеңде Орталық музей құрамына Музыкалық аспаптар музейі қосылды. Алматы облысы аудандық атқару комитеті мен Жамбыл аудандық атқару партия комитетінің ұсынысы негізінде дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбековтың 1985 жылдың 13 ақпандағы № 41 бұйрығына сәйкес, Алматы облысы Жамбыл ауданында Ұзынағаш бөлімшесі 1985 жылдың 15 ақпанынан 2 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 аға ғылыми қызметкер) құрылды. Қазақ КСР Жазушылар одағының мүшесі, жазушы, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсіреповтің тұрған үйінде оған арналған музей ашу туралы ұсынысына орай, Қазақ КСР Мәдениет министрінің 1987 жылғы 20 мамырдағы №190 бұйрығы негізінде Алматыда Ғабит Мүсіреповтің Мемориалдық музейі ашылды. Аталған музейлердің қорларындағы экспонаттарды жүйелеу, тақырыптық-экспозициялық жоспарын, экспозицияларын жасақтау және білікті кадрлармен қамтамасыз ету Орталық музей директорына жүктелді [ҚР MOM архив қоры].

Қазақстанның Орталық мемлекеттік музейінің Кеңес кезеңіндегі тарихындағы ерекше оқиға оның жаңа ғимаратқа көшуі болды. Музей үшін арнайы жобаланған, бүгінгі күнге дейін Алматы қаласына ерекше сән беріп тұрған архитектуралық ғимарат 1985 жылы Ю. Ратушный, З. Мұстафина және Б. Рзағалиевтардың жобалары бойынша тұрғызылды. Музейдің жалпы ауданы 21550 мың. шаршы метрді құраса, [ҚР MOM архиві, тіркелу куәлігі №3503, 1985 ж.] оның ішінде пайдалы ауданы 17557 шаршы метрде орналасты [Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, 29: 4] (Сурет 5).

Ғимарат құрылысының аяқталуына байланысты жәдігерлерді көшіру мақсатында экспозициялық залдар жабылып, соған сәйкес штатта қысқартулар орын алып, штат атаулары мен атқаратын қызметтер өзгеріске түсті. Сонымен қатар, музей директоры Р.И. Қосмамбетованың бұйрығына (06.06.1985 ж., №101) сәйкес, музей коллекциялары мен экспозициялық заттарды тасымалдауға арнайы штаб құрылды. Оның құрамына штаб бастығы болып Л.К. Попандопуло, штаб мүшелері ретінде Б.И. Мырзабеков, Б.Ж. Ысқақов, Е.Л. Аверин, Е.А. Чупеков, А.Қ. Асқаров, Е.Г. Әбішев, Б.Ш. Жаныбеков бекітілді. Музей қорын тасымалдау кезіндегі жауапкершілік келесі мамандарға жүктелді: жұмсақ материалдар коллекциясы үшін А.С. Китаровқа, қатты материалдар

коллекциясы Г. Біржанов пен Б.Ш. Жәнібековке, бағалы металдар мен қару жарақтар коллекциясы Е.Г. Әбішевке, фото-құжаттар қоры коллекциясы И.Я. Клебановқа, музей мүлкі А.Қ. Асқаров пен Б.И. Мырзабековке, экспозициялық материалдар Е.Л. Аверин, Р.Ш. Кукашев, Е.А. Чупеков, М.Г. Мұстафинаға. Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің келісіміне сәйкес, музей экспозициясын 1 тамыздан бастап жабу туралы да осы бұйрықта айтылған.

Музейдің жаңа ғимаратында тұрақты экспозицияларды жасақтау, тақырыптық-экспозициялық жоспар құру барысында директор Р.И. Қосмамбетованың бұйрығымен біраз қызметкерлер сыртқы іс-сапарларға аттанды. Мысалы, Л.Е. Митряев Талғар ауданының «Алматы» совхозына музей қорына совхоздың Х-ХІ бесжылдықтарындағы жетістіктері туралы (25.03.1985 ж., №62 бұйрық), аға ғылыми қызметкер А.К. Ақбергенова Семей қаласына соғыс жылдарынан кейінгі кезеңдегі жеңіл және тамақ өнеркәсібі туралы (22.08.1985 ж., №177 бұйрық) материалдар жинақтау мақсатында, Кеңес кезеңіне дейінгі тарих бөлімінің меңгерушісі Р.Ш. Кукашев музейдің жаңа экспозициясына қою үшін жануар тұлыптарын жасауға қажетті жануарлармен қамтамасыз ету мәселесін келісуге Қызылорда қаласындағы Ауыл шаруашылығы басқармасына (24.06.1985 ж., № 114 бұйрық) жіберілді. Дамыған социализм бөлімінің меңгерушісі М.Г. Мұстафина сол кездегі заман талабына сәйкес аудио, видео құрылғыларды пайдалану мен экспозицияларды құру тәжірибесін зерттеу мақсатында Литва КСР-не (2.07.1985 ж., № 120 бұйрық) жолданды. Музей директоры Р.И. Қосмамбетованың өзі жаңа экспозицияны техникамен қамтамасыздандыру мәселесі бойынша Чехияның Арт Центрум фирмасымен келіссөздер жүргізу үшін Москва арқылы Прага қаласына 10 күндік іс-сапарға шықты (27.02.1986 ж., №124) [ҚР MOM архив қоры].

Осы кезеңде музейдің қорларының коллекцияларын компьютерлеу және анықтамалық-ақпараттық қызметін қалыптастыру бойынша жұмыстар қолға алына басталды. Музей директоры Р.И. Қосмамбетованың бұйрығымен (30.11.1989 ж., №91 К) 6 адамнан тұратын жұмыс тобы құрылып, музейді компьютерлеу жұмысын бастады [ҚР MOM архив қоры]. Алайда компьютерлер музей жұмысына бұл кезеңде әлі аз пайдаланылды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиыншылық музейдің жұмысына өз әсерін тигізді. 1995 жылғы Қазақстан Республикасы Мәдениет министрі Т.А. Мамашевтың атына музей директоры Г. Дүйсембинованың жазған хатында (21.07.1995 ж., №124) Орталық музейдің Алматы қаласы мен Алматы облысы бойынша 8 бөлімшесі болғаны жазылған. Сонымен бірге осы хатта музейдің Алматы қаласындағы Музыка мәдениетінің ғылыми-зерттеу бөлімінің Композиторлар одағына 107 мың теңге, Алматы облысындағы Кеген мен Ұзынағаш бөлімшелерінің коммуналдық қызметтер үшін 210 мың теңге берешегі бары екені айтылған. Музей директоры Мемлекеттік орталық музейдің бұл берешектерді төлеп беруге мүмкіндігі болмауына байланысты Музыка мәдениетінің ғылыми-зерттеу бөлімін жауып, Кеген мен Ұзынағаш бөлімшелерін музей құрамынан шығарып, жергілікті әкімшіліктерге беру мәселесін қарастыруды сұраған [ҚР MOM архив қоры].

Сонымен қатар, осы кезеңде Мемлекеттік орталық музейді дамытудың жаңа ғылыми тұжырымдамасын дайындау бойынша жұмыстар жүргізіліп жатты. Осыған орай музей директоры Г. Дүйсембинованың бұйрығына сай (16.06.1995 ж., №18 К) 14 адамнан тұратын шығармашылық топ құрылды [ҚР MOM архив қоры].

Музей жұмысын компьютерлеу мақсатында директордың бұйрығымен (24.07.1995 ж., №64 К) 4 адамнан тұратын топ құрылып, олар музей қызметкерлерін компьютермен таныстыра бастады. Компьютерде жұмыс істеуді оқытудың арнайы курсының бағдарламасы бекітілді. Бұйрыққа сай, курс соңында оқытушылар музей қызметкерлерінен сынақ қабылдауы міндеттелді [ҚР MOM архив қоры].

Осы жылдары қиыншылықтарға қарамай Мемлекеттік орталық музей шет елдермен байланыстарын дамытты. Мысалы, 1995 жылы музей Қырғызстанда Манастың 1000-жылдығын мерекелеуге байланысты іс-шараларға атсалысып, Бішкек қаласында көрме ұйымдастырумен айналысты (08.1995 ж., №34 К) [ҚР MOM архив қоры].

1999 жылы Мемлекеттік орталық музейі директоры қызметіне белгілі этнограф-ғалым Н. Әлімбаев тағайындалды. Ол 23 жылдан астам уақыт, 2022 жылға дейін музейді басқарды. Осы жылдар арасындағы музейдің жұмысы, музей мен басқа да отандық музейлердің ғылыми-зерттеу бағытындағы қызметі профессор Н. Әлімбаев мен басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқандықтан [Алимбаев, 2004: 11-18; Алимбаев, Ермекбаев, Ибраева, 2009: 20-29; Ермекбаева, Алимбаев, Смагулов, 2022: 444-446], осы кезеңдегі музейдің даму мәселелері біздің жұмыста қарастырылмады.

Қорытынды.

Қазақстанның тарихи музейлерінің бірі де бірегейі Мемлекеттік орталық музейінің өз тарихында өткен белестерін қайта қарастыра отырып, оның қалыптасуы мен дамуындағы бірқатар маңызды кезеңдерді атап өтуге болады. Музей тарихының ең алғашқы, революцияға дейінгі кезеңі ретінде қор және экспозициялық коллекцияларын қалыптастырудың тұңғыш қадамдары жасалған «Орынбор кезеңін» айтуға болады. Осы кезеңде Неплюев әскери училищесі кезінде жинақтала бастаған коллекциялар кейін Перовский құрған «Зоологиялық» немесе «Қоғамдық» деп аталған музейдің коллекцияларымен біріктірілді. Музей тарихының жаңа кезеңі 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін, музейде ұйымдастырылған кеңестік мәдени-ағарту шаралары шеңберінде басталады. Бұл кезеңнің музей тарихындағы негізі ерекшелігі 1921 жылы Қазақстанда жаңа музей мекемесі «Орталық тарихи-мәдени музей» немесе «Қырғыз (қазақ) өлкесінің тарихи-мәдени музейі» құрылуы болды. Осы жылы музей Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты құрамына беріліп, республикалық мәртебеге ие болғанына ерекше назар аударған жөн. Музей тарихындағы үшінші маңызды кезең оның республиканың жаңа астанасы Алматы қаласына көшкеннен кейін басталды. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Орынбор губерниялық атқарушы комитеті арасында қор коллекцияларының бөлінуінен туындаған, ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізілді. Қазақстанның Орталық өлкелік музейі өзінің жүз жылдық мерейтойын атап жатқан осы кезеңде, оның құрамына Жетісу облыстық музейі қосылып, музей қорлары едәуір байыды. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін музейдің жаңа дәуірі басталды. Қазіргі уақытта еліміздің көне және ірі мәдениет ошағы Мемлекеттік орталық музейі заман талаптарына сәйкес дамып, елге өз қызметін көрсетіп жатыр. Оның экспозициялық қорлары үнемі толықтырылуда, сонымен қатар қорлардағы материалдарды зерттеу және насихаттау жалғасуда. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі ұжымы бүгінгі күні «Ұлттық» мәртебесін алу үшін жұмыстар жүргізіп жатыр.

ӘДЕБИЕТ

Алимбаев Н. Центральный государственный музей Республики Казахстана: краткий исторический экскурс, структурные преобразования, проблемы // Труды Центрального музея. Алматы, 2004. С. 11-18.

Алимбаев Н., Ермекбаев Ж., Ибраева А. Головной музей страны: краткий экскурс в историческое прошлое и современность // Центральный государственный музей Республики Казахстан. Фотоальбом. Алматы, 2009. С. 20-29.

Архив и музей при Оренбургской ученой архивной комиссии // Оренбургская газета. 24 марта 1910, № 66.

Ермекбаева А.Ш., Алимбаев Н.А., Смагулов Б.К. Оренбургский период в истории Центрального государственного музея Республики Казахстан (1831–1929) // Вестник КИГИ РАН, «Oriental Studies (Elista)». Том 15. №3 (2022). С. 436-450.

Жиренчин А.М. Из истории Центрального музея Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1947. № 8. С. 58-61.

Жиренчин А.М. Научно-исследовательская работа краеведческих музеев Казахстана // Абусагит Жиренчин: избранные труды. Алматы, 2003. С. 323-343.

Ибраева А.Ф. Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі (1831-2006

жж.): Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты (07.00.02). / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық ун-ті. Астана, 2010. 47 б.

Орынбор облысының мемлекеттік архиві (қазір Орынбор облысының біріккен мемлекеттік архиві – ООБМА), 6-қор, 10-тізбе. 3613, 5443, 3850-істер; 96-қор, 1-тізбе, 80-іс; 217-қор, 1-тізбе. 3-іс; 456-қор, 1-тізбе, 70-іс.

Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913. С. 1-13.

Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913. С. 213-220.

Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 35. Оренбург, 1917. С. 222-237.

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві 139-қор, 1-тізбе, 26, 29-істер.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 30-қор, 1-тізбе, 89, 93-істер; 44-қор, 1-тізбе, 180-іс, 48-62 пп.; 81-қор. 1-тізбе, 41-іс, 47, 55, 61, 86, 89-пп.; 828-қор, 1-тізбе, 6-іс, 10-п.; 1308-қор, 1-тізбе, 2, 3, 39-істер.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, фотоальбом. 2009. 16-18 бб.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қоры ЦМК НВФ 4793/1-13.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей архиві ЦМК НВФ 5660/1.

REFERENCES

Alimbai N. Centralnyi gosudarstvennyi muzei Respubliki Kazakhstana: kratkii istoricheskii ekskurs, strukturnye preobrazovaniya, problemy // Trudy Central'nogo muzeya. Almaty, 2004, pp. 11-18. (In Russian)

Alimbai N., Ermekbaev ZH., Ibraeva A. Golovnoi muzei strany: kratkii ekskurs v istoricheskoe proshloe i sovremennost' // Central'nyi gosudarstvennyi muzei Respubliki Kazakhstan. Fotoal'bom. Almaty, 2009, pp. 20-29. (In Russian)

Архив і музеї при Оренбургскої ученої архівної комісії // Оренбургська газета. 24 марта 1910, № 66. (In Russian)

Ermekbaeva A.SH., Alimbai N.A., Smagulov B.K. Orenburgskii period v istorii Central'nogo gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazakhstan (1831–1929) // Vestnik KIGI RAN, «Oriental Studies (Elista)». Tom 15. №3 (2022), pp. 436-450. (In Russian)

Zhirenchin A.M. Iz istorii Central'nogo muzeya Kazakhstana // Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR. 1947. № 8, pp. 58-61. (In Russian)

Zhirenchin A.M. Nauchno-issledovatel'skaya rabota kraevedcheskih muzeev Kazakhstana // Abusagit Zhirenchin: izbrannye trudy. Almaty, 2003, pp. 323-343. (In Russian)

Ibraeva A.G. Khazakhstanagy muzei isi: khalypasuy men damuynyn tarihi tazhiribesi (1831-2006 zhzh.): Tarih gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertaciyanyn avtoreferaty (07.00.02). / L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttykh un-ti. Astana, 2010. 47 p. (In Kazakh)

Орынбор облысынyn мемлекеттік архиві (қазір Орынбор облысынyn біріккен мемлекеттік архиві – ООБМА), 6-қор, 10-тізбе. 3613, 5443, 3850-істер; 96-қор, 1-тізбе, 80-іс; 217-қор, 1-тізбе. 3-іс; 456-қор, 1-тізбе, 70-іс. (In Kazakh)

Отчет о деятельности строител'ной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913, pp. 1-13. (In Russian)

Отчет о деятельности строител'ной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913, pp. 213-220. (In Russian)

Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 35. Оренбург, 1917, pp. 222-237. (In Russian)

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві 139-қор, 1-тізбе, 26, 29-істер.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві - ҚР ОМА. 30-қор, 1-тізбе, 89, 93-істер; 44-

khор, 1-tizbe, 180-is, 48-62 pp.; 81-khor. 1-tizbe, 41-is, 47, 55, 61, 86, 89-pp.; 828-khor, 1-tizbe, 6-is, 10-p.; 1308-khor, 1-tizbe, 2, 3, 39-ister. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei, fotoal'bom. 2009, pp. 16-18. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei khory CMK NVP 4793/1-13. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei arhivi CMK NVP 5660/1. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Харипова Рашида Ерімқызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), педагогика ғылымдарының магистрі. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

Джасыбаев Ермек Аманжолұлы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің Антропология және этнология бөлімінің аға ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), тарих магистрі. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Сведения об авторах: Харипова Рашида Еримовна – директор Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), магистр педагогических наук. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

Джасыбаев Ермек Аманжолович – старший научный сотрудник Отдела антропологии и этнологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), магистр истории. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Information about the authors: Rashida E. Kharipova – director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan), Master of Pedagogical Sciences. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

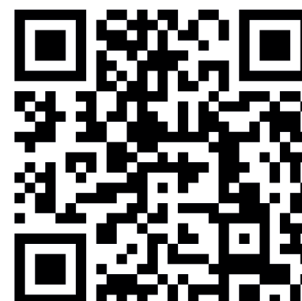
Ermek A. Jassybayev – Senior Researcher in the Department of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan), Master's degree in History, Almaty. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Қазақша мәтін

*Текст на
русском языке*

English text